

УДК 347.440:368(477)

*A. С. Амеліна,
кандидат юридичних наук, доцент*

ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ СТРАХОВОГО ДОГОВОРУ

*Anna S. Amelina
PhD in Law*

CONCEPT AND CHARACTERISTICS OF INSURANCE CONTRACT

У статті автором розглядаються поняття, ознаки та особливості страхового договору, досліджується правова природа договору страхування.

This article presents the concept, the characteristics and the particular issues of the insurance contract, the legal nature of the insurance contract is being examined.

Ключові слова: *договір страхування, страхування, страхові правовідносини.*

Key Words: *Insurance Contract, Insurance, Insurance Legal Relationship*

Актуальність дослідження. Побудова ринкової моделі економіки, відновлення приватних засад у господарюванні і формування приватного підприємництва зумовили посилення уваги до інституту страхування та правової сфери інтересів осіб від руйнівної дії нещасних випадків, несприятливих змін ринкової кон'юнктури тощо. Сьогодні кожен громадянин прагне захистити себе від можливих небезпек та ризиків, одним з таких способів захисту є страховий захист, що пропонують страхові компанії. Звернувшись до страхової компанії, страхувальник укладає договір страхування, який є правовим документом, що опосередковує процес надання страхової послуги страховиком страхувальнику. У зв'язку з цим зупинимо увагу на основних умовах та ознаках договору страхування.

Огляд останніх досліджень і публікацій. Теоретичною основою даної статті є праці вітчизняних та зарубіжних фахівців у галузі цивільного права, римського приватного права, загальної теорії права М.М. Агаркова, С.І. Аскназія, М.І. Брагінського, Є.М. Білоусова, С.І. Братуся, Є.В. Васильовського, О.В. Венедиктова, В.В. Вігрянського, К.О. Граве, В.П. Грибанова, О.С. Іоффе, О.О. Красавчикова, В.В. Луця, М.І. Матузова, Д.І. Мейера, І.Б. Новіцького, І.Й. Пучковської, К.І. Скловського, С.Я. Сорокіна, Е.О. Суханова, Ю.К. Толстого, Р.Й. Халфіної, Є.О. Харитонова, Г.Ф. Шершеневича, Р.Б. Шишки, Ф.Ф. Шпанегеля, Я.О. Чапічадзе, В.П. Янішена та інших.

Правові питання майнового страхування в економічних зв'язках радянського періоду частково висвітлювалися: Є.Н. Гендзехадзе, К.О. Граве, Л.А. Лунцем, О.С. Іоффе, В.К. Райхером, В.І. Серебровським, В.М. Яковлевим та ін. Значний внесок у розв'язання проблем страхових правовідносин був зроблений М.Я. Шиміною, В.В. Аленичевим, Д.А. Петровим, Є.О. Сухановим. В останні роки відчувається значна зацікавленість українських вчених-правознавців правовими проблемами страхових правовідносин. Аналізу страхових правовідносин присвячені праці.

Мета статті – розкрити поняття, ознаки та особливості страхового договору, а також дослідити правову природу договору страхування.

Викладення основного матеріалу. Розвиток суспільства та конкуренція на ринку страхування призвели до створення якісно нових страхових продуктів, що, в свою чергу, спричинило на практиці розробку нових договорів страхування та необхідність їх врегулювання на законодавчому рівні. У юридичній літературі зазначається, що такий договір виконує дві функції. По-перше, цей договір – підстава для виникнення, зміни чи припинення зобов'язань (п. 1 ч. 2 ст. 11 ЦК України)[1]. По-друге, договір є ще й засобом регулювання відносин, формування умов, на яких будеться правовий зв'язок між його учасниками [2, с. 69]. Самостійність договору страхування є тим показником, який дозволяє відмежовувати його від інших, зовнішньосхожих з ним договорів (договору поруки, доручення, зберігання, позики, перевезення).

Таке відмежування особливо важливе для правильного розуміння суті страхування взагалі, а також дає можливість усувати виникнення практичних казусів [3, с. 23-25].

Поняття договору страхування міститься в ст. 16 Закону України від 4 жовтня 2001 р. «Про внесення змін до Закону України «Про страхування» № 2745-III, згідно з яким договір страхування – це письмова угода між страхувальником і страховиком, згідно з якою страховик зобов'язується у разі настання страхового випадку здійснити страхову виплату страхувальнику або іншій особі, визначеній у договорі страхування страхувальником, на користь якої укладений договір страхування (надати допомогу, виконати послугу тощо), а страхувальник зобов'язується сплачувати страхові платежі у визначені строки та виконувати інші умови договору[4]. Тотожне визначення договору страхування дає і ст. 979 ЦК України. Зрозуміло, що під час визначення поняття договору страхування законодавець намагався вкласти в нього універсальний зміст. Це поняття мало би охопити три існуючі в Україні види страхування: особисте, майнове та страхування відповідальності. Але таке завдання є не з легких, адже кожен вид страхування досить специфічний і має свої характерні ознаки.

Наразі існує два підходи до визначення в законодавстві договору страхування. При цьому прибічники обох підходів зазначають, що з теоретичної точки зору є правильним на початку статей нормативного акта, в яких йдеться про договір страхування, дати загальне визначення договору страхування. Однак, виходячи з того, що визначення договору має значення лише за умови відповідності його двом вимогам: по-перше, визначення повинно охоплювати всі різновиди даного договору, а по-друге, визначення повинно дати можливість відрізнити цей договір від інших договорів, тобто воно не повинно страждати надмірною абстрагованістю. Окремі вчені вважають, що не можливо дати загальне визначення договору страхування, яке б з одного боку охоплювало все різноманіття договорів страхування, а з іншого – не було надмірно абстрагованим. Необхідно давати окремі визначення договору особистого страхування і договору страхування майна та відповідальності. Як зазначав з цього приводу О.С. Іоффе, «радянські юристи не ставлять під сумнів єдність інституту страхування, але обґрунтовують його по-різному»[5, с.731]. Дискутуючи з В. Райхером, з одного боку, а також із К. Граве і Л. Лунцем, з іншого, – єдність договору страхування він вбачав в тому, що «всі види страхування слугують єдиній меті: відшкодуванню майнових втрат, що раптово виникають, шляхом їх розподілу між якомога більшим колом суб'єктів» [5, с. 731]. Прибічники іншого підходу дають єдине визначення договору страхування шляхом введення узагальнюючих категорій – єдиних для всіх видів договору страхування. Саме таким шляхом пішли розробники проекту ЦК України. Такий підхід законодавця не можна визнати абсолютно вдалим, оскільки при цьому не враховуються особливості окремих видів страхування, від яких залежать умови договору. Конкретизуючи поняття договору страхування, цей договір можна визначити як письмову домовленість, за якою одна сторона (страховик) за обумовлену плату зобов'язується відшкодувати шкоду, якої можуть зазнати майнові інтереси іншої сторони (страхувальника) від заздалегідь відомої, випадкової, передбаченої події.

Необхідно зауважити, що визначення договору страхування, наведені в Законі та в ЦК України, мають деякі недоліки. По-перше, зникає різниця між майновим та особистим страхуванням. Проте, «юридичний аналіз страхування майна і особи виявив між ними ряд істотних відмінностей. Перш за все, було відзначено, що страхування майна будується завжди на наявності збитків, страхування особи – тільки на можливості їх». По-друге, створюється враження, що предметом договору страхування є тільки страховий випадок і страхова виплата – страховик зобов'язується у разі настання страхового випадку здійснити страхову виплату страхувальникові. Проте, в ст. 9 Закону України «Про страхування» визначено, що страхова виплата – грошова сума, яка виплачується страховиком відповідно до умов договору страхування. У такому випадку із визначення договору страхування зникає предмет договору – майнові інтереси страхувальника, адже страхова виплата є наслідком, а причиною її виплати за майнового страхування є понесення страхувальником шкоди в результаті обумовленої події або дії (страхового випадку). Якщо йдеться про договір страхування ми, по суті, маємо справу з трьома основними договорами страхування: а) договір страхування майна; б) договір страхування особи; в) договір страхування відповідальності. Кожний із наведених договорів страхування має свої особливості, і, мабуть, об'єктивно важко сформулювати просте та ясне визначення договору, яке б враховувало специфіку всіх договорів страхування.

В.І. Серебровський вказував на те, що різноманітні спроби з'ясування всіх видів страхування, ознак і встановлення родового поняття договору страхування показують, що чим ширше й різноманітніше коло досліджуваних явищ знаходиться в полі зору дослідника і чим більш загальні ознаки доводиться йому брати для створення родового поняття, яке б охоплювало ці явища, тим менш виразним і чітким стає виведене ним поняття [6, с. 61]. У теорії страхового права, існують дві протилежні позиції стосовно того, чи можна договір страхування відносити до умовних правочинів, оскільки відповідальність страховика обумовлюється невизначеністю настання чи ненастання страхового ризику. Проте, правильною є позиція тих науковців, які стверджують, що даний договір не може вважатися умовним [7, с. 172]. Адже умова може бути в будь-якій цивільно-правовій угоді й виступати при цьому додатковим приєднаним сторонами до ос-

новної угоди застереженням. Правочин може існувати і без такої умови. Зобов'язання зі страхування, навпаки, неможливе без страхового ризику, який є необхідною умовою.

Предметом договору страхування є майнові інтереси, які не суперечать закону і пов'язані з життям, здоров'ям, працездатністю та пенсійним забезпеченням (особисте страхування); володінням, користуванням та розпорядженням майна (майнове страхування); відшкодуванням шкоди, завданої страхувальником третім особам (страхування відповідальності).

Договір страхування відноситься до алеаторних (ризикових) договорів. Специфіка алеаторних договорів полягає в тому, що залежно від настання чи ненастання встановленої обставини виграє одна сторона, а програє інша [8, с. 318]. Елемент ризику, який бере на себе кожна зі сторін у ризиковому договорі, полягає у вірогідності того, що чи один, чи другий контрагент фактично отримає зустрічне задоволення меншого обсягу, ніж ним самим надано. Так, страховик не знає, чи буде він платити за договором чи ні, не знає також ні суми, ні часу платежу. В такому стані він перебуває як при страхуванні майна до тих пір, поки не настала передбачена договором подія (повінь, пожежа), так і при особистому страхуванні до моменту смерті застрахованої особи чи досягнення нею певного віку. Тому, якщо подія, передбачена договором, уже настала чи стала неможливою ще до укладення договору, страховик відповідальності не несе (будинок згорів, застрахована особа померла до укладення договору страхування). Ризик несе і страхувальник, який, сплачуючи страховий платіж, не впевнений чи отримає він або вигодонабувач страхову виплату.

Я. Яворський виділяє наступні головні ознаки договору страхування.

1. Договір страхування укладається у письмовій формі. У ст. 981 ЦК України визначено, що у разі недодержання письмової форми договору страхування такий договір є нікчемним.

2. Договір страхування містить істотні умови, якими є, згідно з ЦК України: предмет договору страхування, страховий випадок, розмір страхової суми, розмір страхового платежу і строки його сплати, строк договору. Закон визначає умови, які мають міститися у договорі страхування, але які з них є істотними – не зазначено. Тож, робимо висновок, що законодавець ототожнює предмет договору страхування і об'єкт страхування, що є недоцільним.

3. Договір страхування може бути укладеним на користь третьої особи. Відповідно до ст. 3 Закону України «Про страхування» страхувальники можуть укладати із страховиками договори про страхування третіх осіб та призначати громадян або юридичних осіб для додержання страхових сум (страхового відшкодування), а також змінювати їх до настання страхового випадку. Договір страхування на користь третіх осіб становить особливу конструкцію, принципово відмінну від решти договорів: особа, яка укладає договір на користь третіх осіб, діє в її інтересах.

4. Договір страхування є реальним, оскільки він набирає чинності в Україні з моменту внесення першої страхової премії. Реальність договору страхування відповідальності означає, що для виникнення прав і обов'язків сторін не достатньо одного лише факту досягнення згоди. Стаття 18 (ч. 3) Закону України «Про страхування» встановлює, що договір страхування вступає в силу з моменту сплати першого страхового платежу, якщо інше не передбачено умовами страхування. У зв'язку з цим, обов'язок страховика виплатити страхове відшкодування, як правило, виникає після вступу договору в дію, однак не виключений і інший варіант: наприклад, якщо в договорі страхування відповідальності вказано, що він вступає в дію після сплати премії страховику, а страховий випадок настав до її сплати, але вже після досягнення сторонами згоди. У цьому випадку договором може бути передбачена одна з наступних умов. По-перше, страхове відшкодування виплачується, але страховик має право при визначенні розміру страхового відшкодування вирахувати несплачену суму страхової премії (зокрема, таке правило закріплене в п. 4 ст. 954 ЦК РФ). По-друге, страхове відшкодування не виплачується у зв'язку з тим, що в договорі сторони передбачили розповсюдження страхового захисту лише на ті страхові випадки, які мали місце після вступу договору в дію. Закріплення такої умови найчастіше відбувається через оформлення страхової коверноти, яка є тимчасовим документом, що підлягає обов'язковому обміну на страховий поліс [9, с. 72-73]. *Вважаємо, що наведені вище умови повинні бути враховані шляхом внесення доповнень в ст. 985 ЦК України, оскільки чинне страхове законодавство чітко не врегульовує їх застосування в договорі страхування.* Договір страхування набирає чинності: 1) при сплаті страхового платежу готівкою; 2) з моменту підписання страховиком і страхувальником договору; 3) при сплаті страхового платежу в безготівковій формі – з моменту зазначеного в полісі, але не раніше 24 годин з дня списання засобів з рахунка страхувальника на рахунок страховика.

5. Договір страхування є оплатним договором. Страхувальник сплачує страховику страхову премію, а страховик при настанні страхового випадку виплачує страхове відшкодування. Діям страхувальника відповідає обов'язок страховика вчинити зустрічну дію.

6. Договір страхування є двостороннім, оскільки у кожній із сторін (страхувальника і страхової компанії) виникають права і обов'язки, які регулюються чинним законодавством. Договір про страхування укладається між страхувальником та страховиком, у кожного з яких є взаємні права та обов'язки. «Одна

сторона – страхувальник, зобов'язується до сплати відомої винагороди – страхової премії, а інша сторона – страховик, приймає на себе ризик ...» [10, с. 62-63].

7. Договір страхування належить до ризикових договорів. Ризикує як страхова компанія, так і страхувальник. Так, страховик не знає, чи буде платити за договором чи ні у разі настання страхового випадку; ризик несе і страхувальник, який сплачуючи страхову премію, не впевнений, чи одержить він страхове відшкодування.

8. Договір страхування належить до договорів про надання послуг: надання страхової послуги невіддільно пов'язане із діяльністю страхової компанії [11, с. 95-96]. Ще однією особливістю всіх видів договорів страхування є те, що страхувальник завжди зобов'язаний оплатити страхову послугу, так як в іншому разі договір не набуде чинності. Страховик же здійснює страхові виплати лише тоді, коли настане страховий випадок, який потягне за собою обумовлені у договорі наслідки (мова йде про так званий «умовний характер відповідальності страховика» [12, с. 38]). Якщо ж у період страхування страховий випадок не настає, то сплачений страхувальником внесок перерозподіляється на користь інших страхувальників, з якими відбулись страхові випадки [13, с. 6]. Таким чином, абсолютному обов'язку страхувальника протистоїть ймовірний обов'язок страховика, оскільки страховий випадок має ознаки ймовірності та випадковості [14, с. 504-511]. Однак це зовсім не означає, що договір страхування взагалі, як і договір страхування відповідальності зокрема, можна визнати умовною угодою. Ми, у цьому розумінні поділяємо думку В.І. Серебровського, який у своїй праці «Очерки советского страхового права» обґрунтував позицію, що договір страхування не є умовним. При цьому він керувався наступними аргументами. По-перше, обов'язок страхувальника по сплаті страхового внеску не залежить від будь-якої умови чи строку. По-друге, настання страхового випадку, який тягне за собою обов'язок страховика виплатити страхове відшкодування, є не випадковою частиною договору, а суттєвою, необхідною. По-третє, вказаний обов'язок страховика є невизначеним у силу ризикового характеру самого договору страхування. По-четверте, «відповідальність» страховика обмежується розміром страхової суми. По-п'яте, «відповідальність» страховика є строковою [15, с. 64].

Як зазначалося вище, договір страхування укладається в письмовій формі. Факт укладення його може посвідчуватися страховим свідоцтвом (полісом, сертифікатом), що є формою страхування. Страховий поліс може бути іменним та на пред'явника. В юридичній літературі дані документи визнаються специфічною, «страховою» формою договору [7, с.164]. Науковці висловлювали різні підходи стосовно правового значення цих документів. В одних випадках їх розглядали в якості основних доказів правовідносин, які виникли між сторонами договору страхування [6, с. 413]. Приєднуємося до думки, Н. Безсмертної, яка вважає, що найбільш правильною точкою зору є та, згідно з якою правове значення страхового поліса (свідоцтва) полягає в тому, що даний документ поєднує в собі значення документа, який відповідно до вимог законодавства надає договору письмової форми, висловлює згоду страхувальника на пропозицію страховика укласти договір і є доказом укладення страхового договору [17, с. 35]. У зв'язку із вищевикладеним, пропонується визначити договір страхування наступним чином: «за договором страхування страховик за рахунок страхового фонду зобов'язується видати страховий поліс (страхове свідоцтво), в разі настання страхового випадку, виплатити страхувальнику встановлену договором страхову суму (страхову премію), а страхувальник зобов'язаний в установлені строки та порядку повідомити про настання страхового випадку, зміни в об'єкті страхування та сплатити (сплачувати) страхові платежі».

Висновок. Проаналізувавши договір страхування можна зробити наступні висновки: по-перше, договір страхування є самостійним цивільно-правовим договором, який поєднує, як загальні ознаки, властиві будь-якому цивільно-правовому договору про надання послуг, так і особливі (публічність; договір на користь третьої особи; договір приєднання); по-друге, основним доказом факту укладення договору страхування є страховий поліс. Останній не може визнаватися цінним папером.

Список літератури.

1. Цивільний кодекс України: за станом на 16 січня 2003 р. / Верховна Рада України. – Офіційне видання – К.: Парламентське видавництво. – 2008.
2. Шиминова М.Я. Основы страхового права России / Шиминова М.Я. – М.: Анкил – 1993. – 476 с.
3. Белоусов Е. Сущность страхования (самостоятельность страхового договора) / Е. Белоусов // Підприємництво, господарство і право. – 2002. – № 2. – С. 23-25.
4. Закон України „Про внесення змін до Закону України ”Про страхування” від 4 жовтня 2001 р. N 2745-III // Відомості Верховної Ради України від 15.02.2002 . – № 7.
5. Йоффе О.С. Обязательственное право / Йоффе О.С. – М.: Юридическая литература. – 1975. – 737 с.
6. Серебровский В.И. Страхование // Избранные труды по наследственному и страховому праву / Серебровский В.И. – М.: Статут – 2003. – 563 с.
7. Суханов Е.А. Гражданское право: Учебник: в 2 т. / Е.А. Суханов. – М.: БЕК, 2000. – Т. II. Полуптом 2. – 2000. – 161 с.;

8. Брагинский М.И. Договорное право. Книга первая: Общие положения / М.И. Брагинский, В.В. Витрянский. – М.: Статут – 1997. – 685 с.
9. Бланд Д. Страхование: принципы и практика / Д. Бланд. – М.: НОРМА, 1998. – 478 с.
10. Серебровский В.И. Страхование // Избранные труды по наследственному и страховому праву / Серебровский В.И. – М.: Статут, 2003. – 535 с.
11. Яворський Я. Ознаки договору страхування: українська практика та зарубіжний досвід / Я. Яворський // Право України. – 2007. – № 9. – С. 94-95
12. Серебровский В.И. Значение и понятие страхования / В.И. Серебровский // Страхование. – 1998. – № 1. – С. 31-38.
13. Журавлев В.Ф. Обязательства по страхованию: учебное пособие / В.Ф. Журавлев, Л.И. Лазарева. – М. – 1996. – 423 с.
14. Серебровский В.И. Значение и понятие страхования / В.И. Серебровский // Страхование. – 1998. – № 1. – С. 31-38.
15. Серебровский В.И. Очерки советского страхового права / Серебровский В.И. – М.: Статут. – 1926. – 758 с.
16. Блашук Т.В. Цивільно правове регулювання особистого страхування: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Т.В. Блашук. – Київ, 2003. – 19 с.
17. Безсмертна Н.Д. Договір страхування в системі цивільно-правових договорів / Н. Безсмертна // Право України. – 2004. – № 3. – С. 34-37.

References.

1. Verkhovna Rada of Ukraine (2008), Tsyvil'nyj kodeks Ukrainy [The Civil Code of Ukraine], Parlaments'ke vydavnytstvo, Kyiv, Ukraine.
2. Shymynova, M.Ya. (1993), Osnovy strakhovoho prava Rossyy [Fundamentals of Insurance Law of Russia], Ankyl, Moscow, Russia.
3. Belousov, E. (2002), "The essence of insurance (independence of the insurance contract)", Pidpryemnytstvo, gospodarstvo i pravo, vol. 2, pp. 23-25.
4. Verkhovna Rada of Ukraine (2002), The Law of Ukraine " On Amendments to the Law of Ukraine "On Insurance", Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 15.02., vol. 7.
5. Joffe, O.S. (1975), Obiazatel'stvennoe pravo [Liability law], Yurydycheskaia literatura, Moscow, Russia.
6. Serebrovskij, V.Y. (2003), Strakhovanye. Yzbrannye trudy po nasledstvennomu y strakhovomu pravu [Insurance. Selected works on hereditary and insurance law], Statut, Moscow, Russia.
7. Sukhanov, E.A. (2000), (2000), Hrazhdanskoe pravo [Civil law], vol.2, no.2, BEK, Moscow, Russia.
8. Brahynskij, M.Y. and Vytrianskij, V.V. (1997), Dohovornoe pravo. Knyha pervaia: Obschye polozheniya [Contract law. Book One: General Provisions, Statut, Moscow, Russia.
9. Bland, D. (1998), Strakhovanye: pryntsyipy y praktyka [Insurance: principles and practice], NORMA, Moscow, Russia.
10. Serebrovskij, V.Y. (2003), Strakhovanye. Yzbrannye trudy po nasledstvennomu y strakhovomu pravu [Insurance. Selected works on hereditary and insurance law], Statut, Moscow, Russia.
11. Yavors'kij, Ya. (2007), "Signs of the insurance contract: Ukrainian practice and foreign experience", Pravo Ukrainy, vol. 9, pp. 94-95
12. Serebrovskij, V.Y. (1998), "Meaning and concept of insurance", Strakhovoe pravo, vol. 1, pp. 31-38.
13. Zhuravlev, V.F. and Lazareva, L.Y. (1996), Obiazatel'stva po strakhovanyiu [Insurance Obligations: A Training Manual], Moscow, Russia.
14. Serebrovskij, V.Y. (1998), "Meaning and concept of insurance", Strakhovoe pravo, vol. 1, pp. 31-38.
15. Serebrov'skij, V.Y. (1926), Ocherky sovetskoho strakhovoho prava [Essays on Soviet Insurance Law], Statut, Moscow, Russia.
16. Blaschuk, T.V. (2003), "Civil law regulation of personal insurance", Ph.D. Thesis, Law, Kyiv, Ukraine.
17. Bezsmertna, N.D. (2004), "Contract of insurance in the system of civil contracts", Pravo Ukrainy, vol. 3, pp. 34-37.